

Боривоје Милошевић

**ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКИ ПРОЦЕСИ СРБИМА
У АУСТРО-УГАРСКОЈ**

ЕДИЦИЈА
Пречански Срби до слома Аустроугарске
КЊИГА 17

Уредник
Зоран Колунџија

Рецензенти
др Дејан Микавица
др Бошко Бранковић

На њредњој корици
ОСУЂЕНИ НА СМРТ

На њолеђини
СРПСКИ СОКОЛСКИ УЧИТЕЉИ

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2020.

Издавање Едиције њодржао је
Покрајински секретаријат за културу,
јавно информисање и односе с верским заједницама

БОРИВОЈЕ МИЛОШЕВИЋ

ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКИ ПРОЦЕСИ СРБИМА У АУСТРО-УГАРСКОЈ

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РТВ
РАДИО ТЕЛЕВИЗИЈА
ВОЈВОДИНЕ

САДРЖАЈ

Боривоје Милошевић ФЕНОМЕН ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКИХ СУДСКИХ ПРОЦЕСА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ	9
Белешке	28
Милорад Екмечић „ЖАЛОСНА БАШТИНА ИЗ ГОДИНЕ 1914”	33
Прилагођавање права	37
Оправдање суђења	43
Непосредни циљеви велеиздајничких процеса	47
Покушај ликвидације српског покрета	52
Посредни циљеви велеиздајничких процеса	58
Белешке	63
Милан Вукмановић ОМЛАДИНСКИ ПОКРЕТ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ И ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКИ ПРОЦЕС ЂАЦИМА 1915–1916. ГОДИНЕ	67
Оснивање и дјелатност организација напредне омладине	72
Идејна и политичка одређења омладине	79
Велеиздајнички процеси средњошколцима	90
Белешке	103
Миодраг М. Вулин СРПСКА „ПРОСВЈЕТА” НА ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКОМ БАЃАЛУЧКОМ ПРОЦЕСУ 1915–1916	108
Белешке	127

Никола Б. Поповић	
ОДЈЕК БАЊАЛУЧКОГ ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКОГ ПРОЦЕСА У	
ПРОПАГАНДИ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПОКРЕТА	132
Белешке	142
Боривоје Милошевић	
ВЛАДИМИР ЋОРОВИЋ НА ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКОМ ПРОЦЕСУ У	
БАЊОЈ ЛУЦИ 1915–1916. ГОДИНЕ	144
Белешке	157
Душан Берић	
НАРОДНА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА – СВЕШТЕНИЦИ И УЧИТЕЉИ НА	
ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКИМ ПРОЦЕСИМА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ	
1914–1918	162
Белешке	191
Младенко Сацак	
МАЈА ПАПРИКА, ЈЕДАН ШАЉИВИ ЋАЧКИ ЛИСТ ИЗ ЦРНЕ КУЋЕ. . .	199
Белешке	207
Војислав Богићевић	
МЛАДА БОСНА, ПИСМА И ПРИЛОЗИ	208
Млада Босна	208
Срби и Хрвати.	210
Манускрипт	215
Манускрипт	217
Извод из чланка: „Последњи часови народних мученика Вељка	
Чубриловића, Мишка Јовановића и Данила Илића”, од Милана	
Мратинковића свештеника из Сарајева.	219
Тамновање Гаврила Принципа у тамници тврђаве у Терезиенштату	
(Чешка).	221
Гаврило Принцип о политичким стремљењима својим и Младе Босне	221
Белешке	223
Сретен Стојановић	
СЕЋАЊА НА МЛАДОСТ 1904–1922	224
Црна кућа, у Бањалуци	224
Кула, у Бихаћу	226
Робија у Зеници	235
У стакленој кући.	237
У радионици робијашнице	240

Јездимир Дангић	
ГЛАД И ТАМНИЦА	245
Боже правде	245
У стакленој кући	251
Живела слобода	263
Прота Матија Поповић	
ИЗ ТАМНИЦЕ	267
Црна кућа	267
Оптужница и осуда	268
Једно свечано богослужење у ходнику Црне куће после осуде на смрт	269
Повратак из „Црне куће” у Сарајево у тзв. Јустиц-палачу	270
„Ово ће ошишати Св. Петар на небу”	272
Како нам је било у Зеници?	274
Велимир Мандић	
БОСНА У ЛАНЦИМА	276
Пустошења	276
Поводом прогласа рата са Србијом	278
Под импресијом вешала, и слобода на властиту руку	280
Белешке	286
Стеван Жакула	
ОД ТЕРЕЗИНА ДО САРАЈЕВА (фототипски чланак)	287
Божидар Томић	
СТАКЛЕНА КУЋА	326
V	326
VI	327
VII	330
Како се кажњавало	331
IX „Културна „Аустрија на делу или борба на живот и смрт”	334
X Мењам занат	335
XI Морална инквизиција	336
XII Глад очију нема	338
XIII	339
XIV	340
XV	341
XVI Зашто „Стаклена кућа” није добила свог моралног историчара, зашто није нашла писца?	343
XVII Ништа ново – стање без промене	346
XVIII	347

XIX Саблазни „Стаклене куће”, или искушење које је под маском јунаштва скривало сву беду нашег положаја	349
XX Образац духовне и моралне мимикрије	351
Портрети каријатида	351
По уклетом кругу дана и ноћи!	358
Чедомир А. Поповић БАЊАЛУЧКИ ПРОЦЕС (фототипски чланак)	363
Данило Димовић ИЗ МОЈИХ УСПОМЕНА	377
Истрага против Глигорија Јефтановића и Војислава Шоле „због злочина велеиздаје” Глигорије Јефтановић у тамници одбија да поднесе молбу за помиловање	377
Митар Л. Митровић КАКО ЈЕ ПОСТАЛА „ЈУГОСЛАВИЈА”	382
Друштво средњешколаца у Бањој Луци	382
Милан Јанковић БАЊОЛУЧКА ВЕЛИКА РЕАЛКА, ЊЕНИ ЂАЦИ И НАСТАВНИЦИ	387
БЕЛЕШКА О ПИСЦУ	401

ФЕНОМЕН ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКИХ СУДСКИХ ПРОЦЕСА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Аустроугарске власти у Босни и Херцеговини су непосредно по атентату у Сарајеву предузеле низ репресивних мјера усмјерених против Срба, које су укључивале физичке ликвидације, хапшења, депортовања у логоре, узимање угледних личности за таоце и укидање најважнијих националних институција. Власти су одлучиле да задају коначан ударац свим српским друштвима у земљи и њиховим најистакнутијим представницима. Прогоне цивилног становништва пратило је затирање српске духовности и културе.

Генерал Оскар Поћорек, земаљски поглавар, и Лео Билински, заједнички аустроугарски министар финансија, били су мишљења да треба распустити босански Сабор, угасити више угледних српских листова, а прије свих укинути „Просвјету”, матицу свих српских културно-просвјетних, спортских и хуманитарних друштава.¹ Разматрајући улогу „Просвјете”, власти су оцијениле да је мотив за њено оснивање 1902. године била политичка, а не културна потреба српског народа.² Генерал Стјепан Саркотић добио је 31. јануара 1915. године формално одобрење из Беча да се друштво распусти и конфискује његова имовина.³ Суспендовање ћирилице из јавне употребе образложено је тврдњом да је ово писмо темељ оријенталног (византијског) схватања свијета и стога као страно тијело штети западњачком карактеру Аустроугарске.⁴ Забрана ћириличног писма није била ограничена само на простор Босне и Херцеговине и Хрватске, већ је касније проширена на Србију и Црну Гору, па је српски народ у свим државама

у којима је живио остао без права да се служи властитим писмом.⁵ Укидање српских школа правдано је као акт државне самоодбране и коначно гушење нелојалних стремљења међу српским становништвом. Умјесто да подижу лојалне грађане, српске школе су према мишљењу власти одгајале злочинце „који су први бацили угарак на свјетски рат”.⁶ Од 194 предратна учитеља и учитељице, њих 70 проглашено је политички непоузданим и забрањен им је даљи рад.⁷ Поменуте мјере пратило је распуштање црквено-школских општина и укидање *Стиа-шуџа* о црквено-школској аутономији из 1905.⁸

Најјачем удару власти били су изложени средњошколци – симпатизери и присталице *Млаге Босне* којима је суђено на више судских процеса. Потом су услиједила суђења старијој генерацији српских интелектуалаца. Судски процеси младобосанској генерацији открили су да је овај покрет био утемељен „на широкој основи и знатно већој социјалној дубини” него што су власти могле претпоставити. Босна и Херцеговина биле су уочи рата испреpletене мрежом тајних ђачких кружока.⁹

Процес Пјанић–Љубибратић, из 1912. године припада предисторији судских процеса босанскохерцеговачкој револуционарној омладини. Власти су га организовале откривши постојање *Српско-хрватске најредне омладине* у Сарајеву. Установљено је да је 1911. године основана тајна ђачка организација, која се у раду руководила *Првом редакцијом ошшнїеї проїрама Омладинскої клуба Народно уједињење*, а чији је предсједник био Иво Андрић. Окружни суд у Сарајеву, који је водио процес, окарактерисао је за циљ друштва културно, политичко и државно уједињење Хрвата, Срба и Словенаца. Милошу Пјанићу и Драгославу Љубибратићу на терет је стављено растурање забрањених листова и ометање јавног реда. Полицијском истрагом откривен је списак чланова и симпатизера напредњачке организације. Саслушано је више од 150 ђака, а међу њима 1. фебруара 1912. године и Гаврило Принцип. У групи ухапшених налазио се и Цвјетко Поповић, учесник у сарајевском атентату. Суђење је одржано 22/23. априла 1913. године. Милош Пјанић је осуђен на три мјесеца затвора због растурања забрањене штампе.¹⁰ По завршетку процеса, владин комесар за Сарајево, барон Карол Колас, указао је властима једним меморандумом на забрињавајуће јачање омладинског покрета у покрајинама. Како наводи Владислав Глик, полицијски чиновник из Сарајева, барон Колас је умјесто одговора добио тек усмени укор „да се боји чак и деце”.¹¹

Суђење сарајевским атентаторима и њиховим помагачима почело је у Сарајеву 12. октобра 1914. године. Претходна саслушања током истраге водио је судија Лео Пфефер. Оптужница је предата оптуженима 28. септембра, тачно три мјесеца послје атентата. Предсједавајући вијећа био је Луиђи фон Куриналди, а судије Богдан Наумовић и Мајер Хофман. Аустроугарска, а касније ни аустријска влада нису објавиле стенограме са суђења, јер сам процес није пружио никакве доказе о умјешаности званичног Београда у атентат, што је био кључни мотив на којем је Беч темељио планове о војном кажњавању Краљевине Србије. Државни архив НР Босне и Херцеговине је 1954. године објавио стенограме са суђења Принципу и друговима, највише захваљујући напорима Војислава Богићевића.¹²

Судбина Гаврила Принципа и другова била је запечаћена оног тренутка када су се одлучили да организују атентат на Франца Фердинанда. Само суђење имало је сасвим друге побуде, не да се казне атентатори, већ да се као и у случају Бањалучког велеиздајничког процеса (1915–1916), уништи српски национални покрет у Босни и Херцеговини, а одговорност за избијање рата пребаци на Србију.¹³ Доказ томе је и чињеница да је сам судски процес, један од најважнијих у новијој свјетској историји, трајао необично кратко, само 11 дана. Оптужени нису могли знати да је одлука о рату донијета и прије него је суђење почело и без икаквих конкретних доказа који би теретили званични Београд. Премда су се судије трудиле да од оптужених добију признање о умјешаности српске владе у организацију атентата, то се није десило. Оптужени су, упркос психофизичкој тортури, остали при својим ранијим тврдњама да је атентат плод само њихових идеја, стремљења и намјера. Принцип и другови остали су досљедни у ставу да нису били „оруђе у нечијим рукама”, истичући да је атентат на Франца Фердинанда био „протест против тлачења и поробљавања које Аустроугарска врши у њиховој отаџбини”. Гаврило Принцип је на суду изјавио да држава која влада методом насиља и руководи се поробљивачким циљевима, не може да очекује било какав обзир од својих поданика.¹⁴ Пресудом од 29. октобра 1914. године изречене су затворске казне у распону од три до 20 година, а више лица је ослобођено оптужбе. Данило Илић, Мишко Јовановић и Вељко Чубриловић објешени су 3. фебруара 1915. године у дворишту војног затвора у Сарајеву. У смрт су отишли са ријечима: „Живио српски народ, живјела слобода”.¹⁵

Док је трајало суђење Принципу и друговима једна по једна тајна младобосанска ћелија откриване су широм Босне и Херцеговине, неке од њих сасвим случајно.¹⁶ Главни разлог за хапшење чланова омладинских кружока била је сумња да су радили на остваривању српског и југословенског уједињења, а оптужени су били махом ђаци највећих средњих школа у земљи.¹⁷ Земаљска влада је утврдила постојање веза између студентских друштава у Бечу и Прагу (*Раг* и *Шумагија*) и тајних ђачких организација у покрајинама.¹⁸

Земаљска влада је 16. јула 1914. године обавијестила Заједничко министарство финансија о мјерама које намјерава предузети у средњим школама. Наставничким вијећима дата је обавеза да надзиру ђаке у слободном времену и вежу их за школу како би их „лакше очували од заблуда”. Пред суд је током рата изведено више стотина омладинаца. Дио средњошколских професора је пред судом одговарао заједно са својим ученицима, а дио је свједочио против њих.¹⁹ Власти су 25. септембра 1914. године донијеле одлуку да затворе гимназије у Мостару и Тузли због непрестаних антидинастичких и антимонархијских испада.²⁰ Градоначелник Тузле је због тога упутио меморандум заједничком министру финансија Билинском, противећи се распуштању Гимназије и наводећи да таква одредба Земаљске владе представља израз неповјерења према становништву града.²¹ Пројугословенски оријентисаним ђацима било је онемогућено даље школовање како би се школе очистиле од „немарних и неваљалих елемената, који су у задње године поплавили”.²²

Први велики ђачки судски процес организован је 1915. године у Бањој Луци.²³ Међу 35 ђака и професора, оптужених да су ширили противмонархијску штампу и пропагирали југословенске идеје, нашао се и Лазар Ђукић, који је као оптуженик за учешће у сарајевском атентату доведен из зеничког затвора у Бању Луку.²⁴ На оптуженичкој клупи нашао се и директор Гимназије др Коста Крсмановић, осумњичен због мањка дисциплине ученика и професора, као и сувише благонаклоног става према тајним ђачким удружењима.²⁵ Осим директора Крсмановића, пред суд су изведени професори Владислав Скарић, Илија Мухић, свештеник Никола Костић, учитељ Милан Зарић и банкарски чиновник Фадил Куртагић. Скарићу и Крсмановићу је као отежавајућа околност узето и њихово предратно ангажовање у раду *Просвјете*.²⁶ Провладаина, а посебно хрватска штампа, оптуживала је бањолучке професоре и директора

Гимназије да су знали за активности ђака али против њих ништа нису предузимали.²⁷ Овај процес је аустроугарским властима послужио као нови ударац на званичну Србију којој је требало натоварити гријех више у наводној одговорности за избијање рата.²⁸ Када су власти почеле хапсити бањолучке школарце један од ријетких несрба који се ставио на њихову страну био је хрватски професор Станко Павичић, који је једном приликом узвикнуо у професорској зборници: „Само таква курва као што је Аустрија може да овако прогони своје држављане”.²⁹ Истрага и суђење нису сломили дух бањолучких средњошколаца: „Умјесто да будемо утучени, сви смо били весели и насмијани. Корачали смо гордо опкољени аустријским стражарима. Јер, знали смо да имамо огромну већину симпатизера не само у граду, него и у читавој Крајини и цијелој Босни и Херцеговини”.³⁰ Према пресуди сви оптужени су ослобођени оптужбе осим Богдана Јаракуле који је осуђен на пет мјесеци тамнице. Јаракула је у оптужници именован као главни иницијатор оснивања тајног ђачког удружења *Јуџославија*, који је на оснивачкој сједници казао „да треба да се сложе Срби и Хрвати, да се створи велика југословенска велесила. Нека се Хрвати не уздају у Аустрију. Уједињење Хрвата, Срба и Словенаца спасоносна је идеја, која ће нас довести до коначног ослобођења”.³¹ Скупштина *Јуџославије* одржана је у српском *Соколу* крајем априла 1914. године. Скупштину су приредила тројица ђака осмог разреда: Еуген Биргер, Решид Куртагић и Богдан Јаракула. У Бању Луку је у прољеће те године из Сарајева стигао Лазар Ђукић, кога је послао тајно сарајевско ђачко револуционарно удружење са мисијом да организује бањолучку омладину и припреми за предстојећу борбу за национално ослобођење и уједињење.³²

Бањолучки окружни суд ослободио је све оптужене, осим Богдана Јаракуле, који је осуђен на пет мјесеци тамнице. Државни тужилац није био задовољан благим казнама, па је влада обновила процес ђацима и директору Крсмановићу пред судом у Травнику.³³ Пресуда је изречена августа 1915. године. Богдан Јаракула и Ахмет Куленовић осуђени су на годину дана тамнице, осам ђака на по шест мјесеци, два ђака на по четири мјесеца и четири ђака на по 14 дана затвора. Директор Крсмановић осуђен је на четири мјесеца строгог затвора. Упоредо са овим процесом, пред суд су изведени Милан Зарић, учитељ српске основне школе у Бањој Луци и свештеник Никола Костић. Зарић је оптужен да је школску дјецу подучавао у великосрпском

духу претплаћујући их на часопис *Мала Србагија*. Наводно је дјецу тјерао да уче пјесме и рецитације у којима се ширила мржња и презир према Аустроугарској. Једна од таквих била је пјесма *Коло* коју је 25. јуна 1914. године рецитовала ученица српске основне школе Јованка Гајић због чега је завршила у истражном затвору. Костић је одговарао јер је сазнавши за хапшење Зарића у просторијама српске школе уништио учитељевој кореспонденцију, књиге и списе.³⁴ Зарић је осуђен на двије и по године тешке тамнице.

На ђачком процесу вођеном у Сарајеву маја 1915. године суђено је осморици ученика из Мостара, младићима узраста од 15 до 17 година. Оптужба је гласила да је иницијативом ђака Крсте Марића у Мостару 1914. године основано тајно ђачко друштво *Српска ђачка омлагина*, које је имало за циљ национално, културно и економско подизање народа. Државни тужилац видио је сакривени циљ друштва – припајање Босне и Херцеговине Србији. Сви оптужени осуђени су на казну тамнице од једног мјесеца до једне године.³⁵

Трећи ђачки процес одржан је у Травнику јуна 1915. године против 65 омладинаца из Сарајева, познат и као процес „Ђукићевој групи”. Лазар Ђукић је био један од учесника завјере за убиство престолонаследника Франца Фердинанда, члан сарајевске *Српско-хрватске националистичке омладине* и један од оснивача ђачког друштва *Југославија* у Бањој Луци. Провладина сарајевска штампа најавила је суђење следећим ријечима: „Ти омладинци, фанатичари или будале, васпитани су у правцу пропагирања идеје против наше Монархије и дотјерали су дотле да је требало да само искрсне прва прилика, као за атентата 1914, па да се ти младићи за остварење идеје боре револверима и бомбама жртвујући своје животе”.³⁶ Оптуженима се стављало на терет што су 1913/14. године у Сарајеву основали тајно ђачко друштво на темељу програма клуба *Народної уједињења* са циљем политичког, социјалног, културног и националног уједињења Јужних Словена у самосталну државу, а на штету територијалног интегритета Аустроугарске.³⁷ Најдужу казну од три године тешке тамнице добио је Боривоје Јевтић, јер је поред дјеловања у Сарајеву оптужен да је и у Мостару покушао да образује савез на бази југословенског национализма.³⁸

Паралелно са овим процесом у Травнику је суђено ученицима Трговачке академије из Требиња. Чланови тзв. *Српско-хрватске националистичке омладине* из Требиња осумњичени су да су радили

на културном и политичком уједињењу Јужних Словена у самосталну државу.³⁹ У образложењу оптужнице државни тужилац је навео да је сва омладинска акција у покрајинама била резултат великосрпске пропаганде, која се нарочито активирала послје анексије Босне и Херцеговине.⁴⁰ У међувремену је Земаљска влада из Сарајева упутила у Беч списак ученика који су од почетка школске 1913/1914. године искључени из свих школа у земљи. На њему се налазе имена 128 ђака, од којих је било 99 Срба. Заједничком министарству финансија је уједно достављен списак ђака којима је у школској 1914/15. години забрањен пријем у било коју средњу школу у покрајинама. На њему се налазило 148 ученика, од којих су 87 били Срби.⁴¹

Процес против 40 ученика тузланске Гимназије са директором Тугомиром Алауповићем и тројицом професора почео је 13. септембра 1915. године у Бихаћу.⁴² Тајна организација тузланских ђака откривена је нетом по сарајевском атентату. Већ половином јула 1914. године ученици, ухапшени због припадности ђачкој организацији, искључени су из свих наставних завода у земљи.⁴³ Ђаци ове Гимназије, осим важне улоге у омладинском покрету, били су ангажовани и у припремама за атентат у Сарајеву. У њој су учили атентатори Гаврило Принцип, Трифко Грабеж и Васо Чубриловић. Професор Славко Рајх је свједочећи о приликама у Гимназији пред судом оптужио неколицину српских професора за ширење великосрпске пропаганде међу ђацима.⁴⁴ Пред судијама се појавило 44 ученика и њихових професора. Браћа Марко и Тодор Илић, те Младен Стојановић, оптужени су као чланови *Народне одбране*, која је имала за циљ да народ у Босни и Херцеговини припреми за подизање револуције и насилно сједињење покрајина са Краљевином Србијом. Оптужени су да су 1912/1913. године у Тузли основали ђачко удружење које је имало за циљ да одгоји омладину у револуционарном духу. Ово друштво је, према тексту оптужнице, ширењем литературе и одржавањем предавања припремало терен међу омладином за насилно отргнуће покрајина из састава монархије. Тодор Илић и Младен Стојановић оптужени су да су на дан атентата на Франца Фердинанда написали радове *Реци омладини да се сирема на жрџиве* и *Љубимо хероје наше* чиме су се похвално изјашњавали о атентату. Илић наводи да је атентат душевно окрепљење за неустрашиве и да омладинац мора имати куражи и начина избавити народ из жалосних ситуација. Хвалећи атентат додаје да је „гест умријети с куршумом у мозгу, добивши га за националну

слободу – гест је пролити крв деспоту и бити објешен”.⁴⁵ Као доказни материјал пред судом је представљен манускрипт пронађен код Младена Стојановића на дан сарајевског атентата, у којем се наводи: „Нема на свијету каријере светије од каријере завјереника који постаје осветник човјечанства и тумач вјечитих природних закона”.⁴⁶ Оптужене су заступали адвокати Данило Димовић и Владо Андрић.⁴⁷ Због велеиздаје и веза са *Народном одбраном* на смрт је суђен Тодор Илић, док су други оптужени добили високе затворске казне.⁴⁸ Царским рјешењем од 25. априла 1916. године смртна казна вјешањем Тодору Илићу замијењена је казном тешке тамнице у трајању од 20 година, „пооштрена постом и самотним затвором у мрачној соби дана 28. јуна сваке године”.⁴⁹

Пред Окружним судом у Травнику крајем маја 1915. године суђено је припадницима *Српско-муслиманске ђачке организације*. Поменути су октобра 1913. године на иницијативу мостарског гимназијалца Мехмеда Чишића основали тајно ђачко друштво чији је циљ био национализовање муслимана у српском духу. Како наводи адвокат Данило Димовић, „велика је ствар што је код ових младих муслимана победила бунтовна национална српска мисао све конфесионалне обзире”.⁵⁰ „Радило се на томе да се у тој муслиманској младежи пробуди и рашири вјера и освједочење да она национално спада под српску народност, па као онака да мора српски мислити и осјећати. Босна и Херцеговина српске су земље по крви и по језику; Муслимани из Босне и Херцеговине по народности су Срби, јер њихови праједови били су Срби, па се и прауници као Срби морају осјећати; овакве и сличне реченице били су они аргументи који су имали муслиманску младеж увести у луку великосрпске идеје те пробудити и ојачати њихову српску националну свијест”, наводи се у *Општинским* Државног одвјетништва у Травнику.⁵¹ Суд је код свих окривљеника пронашао олакшавајуће околности (због младости и ранијег некажњавања), осим у случају Сафетбега Миралема, који је као организатор и предсједник друштва осуђен на два мјесеца затвора.⁵²

Немогуће је установити прецизан број младића и дјевојака који су током рата, осим раније поменутих, изведени пред аустроугарске судове. Ову су појаву поједини аутори назвали аустроугарским „страхом од дјецe”.⁵³ Деветогодишњи Љубо Петковић из околине Градишке је на коментар свог вршњака Хасана Џонлагића да су Власи убили цара одговорио: „Имали смо право да смо га убили”! Због тога

је кажњен даном затвора и 10 круна глобе.⁵⁴ Дјечак Вељко Батар, из села Марићка у Босанској Крајини, изведен је пред суд јер је 6. децембра 1914. године видјевши на капуту сељака Василија Миодраговића привјезак са сликама царава Франца Јозефа и Вилхелма рекао: „Баци то, то није наше”.⁵⁵ Дјечак Ђуро Малешевић (16) из околине Босанског Кобаша приведен је пошто је 29. априла 1915. године чувајући стоку пјевао: „Да запјевам ову пјесму нову, која шири славу Србинову, српска надо гусле јаворове, одјекните јасно и заносно, умиљато, гласно и радосно, бој се бије на све стране, а Србијанци и Босанци своју земљу бране – живио краљ Петар”.⁵⁶ Његов вршњак, Михаило Кукавица из околине Босанске Градишке, осуђен је на четири мјесеца затвора јер је пред више свједока опсовао цара и царску земљу.⁵⁷ У Требињу је због увреде цара на четири мјесеца затвора осуђена дванаестогодишња Симана Лојевић. Крајем јула 1914. године ухапшени су српски свештеник Аћим Братић, његов син Тома Братић, такође свештеник, док је Томина кћерка Анета, ученица трећег разреда Више дјевојачке школе, осумњичена за велеиздају. У мостарском затвору је осам мјесеци провела ученица Милка Правица, кћерка требињског свештеника Стевана Правике, осумњичена за ширење југословенских идеја. У Варцар Вакуфу су за таоце током рата узета три малолетна ученика, од којих је један био Душан Марјанац, син ухапшеног свештеника Тоде Марјанца из Стројнице, а друга двојица су били ученици Богословије у Призрену.⁵⁸

Репресивне мјере власти, посебно усмјерене према интелигенцији, провођене су са намјером да се Срби застраше и деморалишу како би се спријечио народни устанак у позадини фронта од чега су власти страховале. Велеиздајнички процеси били су дио оркестриране и добро осмишљене аустроугарске ратне пропаганде против Срба и њихових националних институција. Најважнији судски процес одржан у Босни и Херцеговини током Првог свјетског рата организован је у Бањој Луци⁵⁹ од 3. новембра 1915. до 22. априла 1916. године против 156 Срба. Пред судије су изведени представници свих друштвених слојева, од неписмених сељака, преко трговаца, занатлија и гостионичара, до свештеника, учитеља, соколских првака, адвоката.⁶⁰ Шаролик састав оптужених био је за суд доказ како је „дух велеиздаје” захваatio цјелокупан српски народ.⁶¹

Суђење је почело концем 1915. године у вријеме када се Краљевина Србија савијала пред здруженом аустроугарско-њемачко-бугарском

офанзивом, па је мрачна перспектива рата требала да поражавајуће дјелује на „велеиздајнике” и српски народ уопште.⁶² Процес у Бањој Луци имао је иста обиљежја као и многи други судски процеси усмјерени против покрета за југословенско уједињење и Србије као центра таквог окупљања. Циљ аустроугарских власти био је доказати како искључиву кривицу за избијање рата сноси Србија због своје политичке и културне пропаганде у Босни и Херцеговини. Већина оптужених осумњичена је да су били чланови и повјереници „Народне одбране”.⁶³ Пред судом у Бањој Луци поновљене су аустроугарске оптужбе изречене како у јулском ултиматуму, тако и у каснијем ратном манифесту цара Франца Јозефа којим је Србија оптужена за „злочиначко роварење”, „поткопавање темеља државног поретка” и „подстрекивање омладине на велеиздајничка дјела”.⁶⁴ Загребачки *Јушарњи листи* писао је како „Народна одбрана” представља продужену руку српске владе која је „отровала све слојеве југословенског живља својим огавним дјеловањем”. Друштво је за своје циљеве наводно придобило све српске просвјетне, црквене, културне и привредне организације. Сматрајући Франца Фердинанда највећом препреком „великосрпској идеји” власти у Београду су одлучиле да он мора бити уклоњен за шта су придобили више „фанатизованих” и „залуђених” младића.⁶⁵

Настојало се доказати како су све српске културно-просвјетне и хуманитарне организације из Босне и Херцеговине радиле по наредбама „Народне одбране”, која је означена као центар револуционарних активности усмјерених против Аустроугарске. Тужиоци су игнорисали чињеницу да, иако је повремено имао подршку званичног Београда, српски национални покрет у Босни и Херцеговини није био увезен из Србије, већ је самоникао, настао је и развијао се у Босни и Херцеговини у специфичним историјским околностима. Трагајући за корјенима тзв. великосрпске пропаганде тужиоци су доказивали како је Србија већ од половине XIX вијека међу Србима у Босни и Херцеговини почела будити националну свијест и раширивала мржњу против османских власти. Сви судски процеси вођени током рата у Босни и Херцеговини, довођени у везу са „Народном одбраном”, прецењивали су значај ове организације чиме је тенденциозно занемаривана аутохтоност српског националног покрета у покрајинама.⁶⁶

Сва културно-просвјетна друштва са српским националним предзнаком, попут „Просвјете”, „Сокола”, „Побратима” и других распуш-

тена су и осумњичена за антидржавну пропаганду и рад на издвајању Босне и Херцеговине из састава Аустроугарске.⁶⁷ Дјелатност „Просвјете” оцјењена је велеиздајничком, а за носиоце таквих активности окривљени су прије свих Васиљ Грђић, Сима Мирковић и Владимир Ђоровић.⁶⁸ Тужиоци су сматрали да су „Просвјетине” покретне библиотеке, умјесто просвјећивања народа, служиле за ширење великосрпске пропаганде јер су садржавале поједине „превратничке књиге” попут властима омраженог Кочићевог *Јазавца њред судом*, те дјела Алексе Шантића, Станоја Станојевића и поједине календаре, иако многи од тих наслова нису били званично забрањени. „Народна одбрана” је према слову *Општинскице* усмјеравала дјеловање „Просвјете” при чему тужиоци нису уважавали чињеницу да је „Просвјета” основана седам година прије „Народне одбране”. У контексту сарадње са „Просвјетом” у *Општинскици* су помињани Стојан Новаковић и Јован Скерлић, оба именована за „великосрпске агитаторе”, а Скерлић још и као југословенски националиста. Темељно су анализирани његови чланци објављивани на страницама листа и календара *Просвјета*.⁶⁹ Изрицањем смртне пресуде Васиљу Грђићу уједно је пресуђено организацији у којој је радио више од деценије.⁷⁰ Власти нису заборавиле када је у вријеме тзв. изнимних мјера 1913. године са саборске говорнице довикнуо генералу Оскару Поћореку: „Жари, пали, удбински диздару, и твојој ће кули реда доћи”.⁷¹

Од 156 Срба којима је суђено на овом процесу, њих 38 били су чланови соколских друштава.⁷² Вођа херцеговачких сокола Чедо Милић, кога тужиоци називају фанатизованим поборником соколске идеје, осуђен је на смрт вјешањем, а остали на вишегодишње затворске казне. Милића су власти прогониле још током балканских ратова јер је упућивао народ да је задаћа „Побратима” да се на страни Србије боре против Аустроугарске.⁷³ Соколски првак Стеван Жакула третиран је као духовни отац омладине чије је име најуже везано за историју предратног српског соколства.⁷⁴ Жакула је оптужен јер је објављивао чланке у многим соколским листовима, те друговао са „деструктивним елементима” Мишком Јовановићем, Вељком и Бранком Чубриловићем и другима.⁷⁵ Отежавајућа околност за окривљеног били су ђачки излети у Србију са тузланским гимназијалцима.⁷⁶ Једном од најистакнутијих српских соколских радника Војиславу Бесаровићу, осим активног рада у соколским листовима, на терет је стављано и то што је од друштва „Просвјета” обезбиједио редовну

материјалну помоћ српским соколима и стипендирање ђака – чланова соколских друштава.⁷⁷ На суђењу је предочен податак да је Соколска жупа Босне и Херцеговине имала око 3.000 чланова повезаних идејом српског јединства под паролом: „Да Српски соко буде један, као што је српски народ један”.⁷⁸ Тужиоци су сматрали да је рад „Сокола” и „Побратимства” у Босни и Херцеговини био тек маска за дјеловање „Народне одбране”. Рад соколских друштава био је према слову оптужнице потпун одраз рада „Народне одбране” према чијем су програму и наређењима „Соколи” дјеловали. Цитирајући правила овог друштва, тужилаштво је навело како је један од њених главних задатака био да што више омладине, која не потпада под војну обавезу, упише у соколске дружине, те да се у случају рата употребе за оружану акцију.⁷⁹

На казну смрти вјешањем 22. априла 1916. године осуђено је 16 лица. Оптужбе су ослобођена 53 лица. Врховни суд у Сарајеву је фебруара 1917. године након разматрања жалби одбране и тужилаштва, уз неколико корекција, потврдио раније пресуде. Првооптужени на процесу Васиљ Грђић осуђен је на казну смрти, а као „најтежи” кривац морао је прије смрти гледати погубљење петнаесторице својих другова. Циљ оваквих пресуда био је да се заплаше истомишљеници осуђених и на тај начин спријечи агитација против монархије.⁸⁰ Данило Димовић, један од адвоката бранилаца, сматрао је да би већина смртних пресуда била извршена да је процес одржан почетком рата када је у јавности владало „прво ратно бјеснило”. Извршење смртне казне требало је, према Димовићевом мишљењу, бити застрашујуће упозорење за будућност.⁸¹ Одмјеравајући казне суд је нагласио да су осуђеници својим дјеловањем нанијели већем дијелу свијета, а нарочито Аустроугарској, огромну штету, а рад оптужених био је један од узрока избијања свјетског рата: „Оптуженици су, ако ништа друго, сукривци у големој свјетској несрећи и ненакнадивој штети”.⁸² Недуго потом, *Српске новине* пренијеле су писање листа *Bachler Nachrichten* који наводи да се у Бањој Луци није судило по правним начелима већ политичким мотивима. Даље се каже да пресудом нису били погођени само осуђеници, већ и сав српски народ у Босни и Херцеговини. „Ако се ова пресуда изврши, јужнословенска раса у дунавској монархији имаће један низ мученика више”, додаје се у чланку.⁸³